

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ПОЧАТКОВОГО НАВЧАННЯ В ШКОЛІ В РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ЕПОХИ

Людське суспільство – дуже складна і водночас цілісна система. Воно є об'єктом вивчення багатьох суспільних наук: філософії, історії, політології, економіки, культурології, соціології, психології тощо. Але кожна з цих наук спеціалізується на вивченні окремих сторін суспільства і його розвитку, що не дає повного уявлення про нього у всьому його різноманітті. Тому з'явилася потреба в науці, яка б опрацювала накопичився матеріал і представила суспільство в його розвитку цілісно й об'ємно. У відповідності з вимогою часу у другій половині XIX ст. з'являється нова самостійна наука – суспільствознавство, яка комплексно підійшла до вивчення суспільства.

Цьому сприяли, по-перше, накопичені матеріали до історії і філософії, по-друге, поява нових наук, таких як соціологія, психологія, археологія, етнографія, які стали розглядати нові, більш вузькі, аспекти суспільного розвитку, по-третє, теологія, література, політика. Кожна з них по-своєму зробила дуже багато для опису різних явищ у житті суспільства. Більш того, ці науки допомагали і допомагають дотепер йому розвиватися.

Але як навчальна дисципліна суспільствознавство в школі з'явилося тільки в 20-х роках XX ст. Її становлення було обумовлено потребами часу, тенденціями розвитку школи попереднього періоду. Вже до початку XX ст. передова вітчизняна педагогіка мала розгорнуту програму перетворень системи навчання і виховання, що увібрала в себе досвід боротьби громадськості за оновлення школи. У 1915 -1916 рр. почалася реформа освіти під керівництвом міністра народної освіти П.Н. Ігнат'єва. Вона супроводжувалася активними педагогічними дискусіями. Так, Вентцель, відомий педагог того часу, пропонував як закладу нового типу проект «Будинок вільної дитини». Дитина прийшла б сюди для того, «щоб жити повним життям, для праці, гри, для вільного спілкування з товаришами і дорослими, які можуть з нею поділитися знаннями і духовними скарбами, якими вони володіють, для вільного шукання істини шляхом самостійних

занять наукою, для вільного втілення краси шляхом самостійної роботи в галузі художньої творчості та для вільної роботи над самим собою і над маленькою колективом, щоб вона і ця громада ставали в моральному відношенні краще і досконаліше». Це установа «серйозного, урочистого ставлення до життя і її завданням», де дитина привчиться працювати над завданнями життя», де інтелектуальна освіта і вчення стоять не на першому місці, а «входять тільки як частина, як другорядний і підпорядкований елемент».

Переглядалися й усталені дидактичні засади, від яких залежали якості знань дітей та їх успішність. Так, П.Ф. Каптерев, розмірковуючи про форми передачі знань, писав у 1915 р.: «...знання, передане в закінченому, сформованому вигляді, звичайно, супроводжуватись необхідними поясненнями, не може бути засвоєно належним чином учнями... При такому способі передачі відомостей ґрунтовного засвоєння бути не може». Педагоги пропонували індивідуалізувати навчання, залучати дітей до складання розкладу, дати їм можливість вільно вибирати їх цікавлять навчальні предмети.

Педагогічна думка цього періоду наполегливо зміщує акценти в освіті з отримання знань на розвиток особистості. «Сама краща інтелектуальна освіта виховує лише незначну за своєї відносної важливості сторону всієї особистості людини, - писав В.Н. Сорока-Росинський в 1916 р., - зводиться до розвитку пізнавальної діяльності людини». Багато педагогів вважали, що мета школи полягає в тому, щоби «дати вільний ріст силам школяра, забезпечити дбайливий догляд за його здібностями, допомогти дитині знайти себе і розвинути свої сили і навчити його першим крокам і правильній ході». Школа при такому підході повинна була не стільки навчати, скільки допомагати вчитися. Завдання її бачилася у розвитку «здатності до дії, творчого виявлення свого «Я».

Педагогічна думка враховувала нові соціальні явища життя початку ХХ ст. Сорока-Росинський писав: «життя стало демократизуватися і

американізуватися. Демократизація обходиться суспільству недешево: за неї доводиться розплачуватися приватним і тимчасовим зниженням культурності і опошленням смаків, зростанням злочинності і ще багатьма явищами, давно вже врахованими у Західній Європі і вперше з'являються у нас». Школа, на думку педагога, повинна була так організувати освітній і виховний процес, щоби вихованці здобули нові моральні засади, нові ідеали, стали «морально автономними».

Педагоги відреагували і на зміни в державному устрої, політичному і громадському житті. Була вироблена доцільна педагогічна позиція по відношенню до політики: «Школа і політика лежать у різних площинах, і всяка політична пропаганда серед учнів є лише розбещення неповнолітніх».

У висловлюваннях відомих педагогів початку ХХ ст. в якості першочергового завдання виразно простежується ідея соціалізації особистості школяра. Вони впритул підійшли до введення в освітнє середовище нової навчальної дисципліни про суспільство і місце людини в ньому. Багато педагогічних ідей, висловлених сто років тому, виявилися актуальними і зараз.

Жовтневий політичний переворот 1917 р. змінив всі сфери діяльності суспільства. Вже на II з'їзді Рад за пропозицією Леніна було прийнято постанову про утворення Народного комісаріату освіти на чолі з Луначарським. Декретом від 9 листопада 1917 р. була організована Державна комісія по освіті.

Перші кроки Наркомосу були присвячені перегляду змісту освіти шкіл. Накопичений передовий педагогічний досвід дореволюційної Росії багато в чому був врахований першими декретами радянської влади про школу. Однак домінуючим у перших рішеннях нової влади став класовий підхід, який в кінцевому рахунку перекреслив досягнення педагогіки початку ХХ ст. Освіта стала знаряддям впровадження в масову свідомість комуністичної ідеології.

30 вересня 1918 року ЦК затвердив «Положення про єдину трудову школу», яка замінила всі дореволюційні школи. Трудова школа ділилася на два ступені: перша - для дітей від 8 до 13 років та друга - від 13 до 17 років. Встановлювалося спільне світське навчання дівчаток і хлопчиків. Головним принципом, за яким будувалася вся система освіти, стала зв'язок навчання з практикою революційного перевлаштування життя.

Спочатку Наркомос не пропонував вчителям єдиного навчального плану, ініціатива в їх розробці повинна була належати самим вчителям, причому педагоги повинні були враховувати місцеві умови шкільного будівництва, географічне положення регіону, історичні особливості та економічний розвиток. Виходячи з цього, губернські і навіть повітові відділи народної освіти розробляли свої навчальні програми, в яких визначався набір дисциплін, які підлягають вивченню, і кількість навчальних годин з предметів.

Загальнодержавне керівництво по організації навчального процесу з'явилося на початку 1919 р. «Матеріали» були побудовані не за предметним, а за комплексним принципом. Головна увага зосереджувалася на трудових завданнях, а не на засвоєнні знань. Перший випуск «Матеріалів» називався «Світознавство в роботі шкіл 1-го ступеня». Освітні завдання вирішувалися при виконанні тієї або іншої роботи в шкільних майстернях або в процесі спільної діяльності з трудовими колективами. Таким чином вивчалася праця людства в минулому і сьогоденні. Природа вивчалася в процесі роботи в полі, на городі, під час екскурсій. Як правило, враховувався час року і пов'язані з ним особливості трудових процесів. Подібні заняття замінювали дітям природознавство.

Навчальний матеріал по дослідженню різних явищ навколишнього світу розподілявся так: 1) свій дім, своя сім'я; 2) будинок, школа, двір, вулиця, місто/село; 3) місто, географічний ландшафт, знайомство з повітом/губернією. Досліджуючи все це, учні повинні були отримувати уявлення про природу свого регіону, про економічне, історичне, культурне і

громадське життя населення. У контексті цих уявлень діти освоювали необхідні знання з мови та математики.

Для школи 2-го ступеня Наркомос не нав'язував будь-якого обсягу знань. При вихованні так званих «нових людей» - борців за світле комуністичне майбутнє увага зверталася на предмети гуманітарного циклу, у першу чергу на суспільствознавство і культурологію. Мета програми полягала не тільки в тому, щоб діти отримували знання в сфері суспільних наук, але і в наданні допомоги при вирішенні практичних завдань, які в даний момент постали перед ними». Крім суспільствознавства й історії вводилися нові дисципліни: політекономія, соціологія, Конституція, історія державного устрою, історія праці, історія мистецтва. В окремих губерніях вводилося декретознавство. Ці предмети в першу чергу наповнювалися політичним змістом, що дозволяло реалізувати головну мету школи – підготувати нову революційну зміну.

Загальна тенденція довільного творчості, відсутність підручників, методичних рекомендацій, підготовлених вчителів з цих нових дисциплін призвели до сумних результатів: діти не отримували міцних знань і не ставали в масі своїй «свідомими будівельниками комунізму».

У грудні 1920 р. пройшла нарада з народної освіти. На ній з'ясувалося, що за матеріально-економічних причин доведеться перейти від школи-десятирічки до школи-семиріччі. Перед Наркомосом постала необхідність переглянути програми, скоротити їх і врахувати помилки попередніх років.

Програми 1921 р. були складені фахівцями: їх підготовка була доручена науково-педагогічним інститутам. Ідея полягала в тому, щоб ущільнити матеріал і побудувати програми принципово інакше, ніж раніше. Саме в цих програмах вперше з'явився термін «суспільствознавство».

На 1-й ступені курс суспільствознавства будувався на основі соціологічного розуміння структури суспільства, а матеріал в ньому розташовувався не хронологічно, як в історії, а тематично. На 2-й ступені зберігався хронологічний підхід до вивчення суспільства і, більш того,

дублювався матеріал з історії. Тільки на сьомому році навчання вводилися початку політекономії, історії економіки та економічних вчень.

Програма 1921 р. виявилася нежиттєздатною. І оскільки вона ще не була обов'язковою, то на місцях тривало педагогічна творчість.

Становлення нового змісту соціально-гуманітарної освіти супроводжувалися жвавими дискусіями. Але народний комісаріат освіти, який керував шкільним справою і виробляє шкільну політику, все активніше намагався впливати як на громадську думку в питанні, якою має бути школа, так і на педагогів-новаторів.

Радянська влада поступово і наполегливо брала під свій контроль зміст освіти, так як була зацікавлена у створенні з підростаючого покоління широкої соціальної опори для партії.

До кінця 1922 р. були розроблені загальні схеми програм єдиної трудової школи 1-го ступеня і 2-го ступеня. 5 березня 1923 р. Колегія Наркомосу прийняла їх як основу для подальшої розробки програм. У новій програмі на 1923/24 навчальний рік основоположним принципом залишалася зв'язок загальноосвітньої школи з життям, з практикою соціалістичного будівництва, з комуністичною витриманістю і науковим діалектико-матеріалістичним підходом. Весь матеріал, що призначався до вивчення ділився на три основних лінії: природа, праця, суспільство.

В центрі уваги було вивчення конкретних явищ навколишнього життя і трудової діяльності людей. Наприклад, такими об'єктами в програмі для сільських шкіл намічалися: для I класу - «Сім'я і школа», для II класу - «Наше село», для III класу - «Наш район», для IV класу - «СРСР». Всередині кожної наряду намічалися конкретні теми. У програмах по-новому висвітлювалося розвиток суспільства і суспільних відносин людей. Дітям пропонувався марксистський погляд на світ, наполегливо підкреслювалося значення класової боротьби в суспільних процесах, неминучість краху капіталістичного ладу через революційну діяльність пролетаріату. Радянське суспільство подавалося як вища досягнення класової боротьби.

Шкільний курс суспільствознавства інтегрував у собі відомості з історії, економіки і права. Історія як самостійний предмет збереглася лише на завершальній ступені шкільної освіти.

Якими ж конкретно політичними подіями і явищами пропонувалося наповнити курс суспільствознавства в початковій школі?

Дітям потрібно було пояснити: що таке ліквідація безграмотності, ставки продподатку, вибори, виборче право; чим відрізняється кооперативна торгівля від приватної; які громадські установи існують у селі, волості, місті; які переваги надаються при вступі у навчальні заклади селянам і робітникам; який зв'язок між містом і селом; чим відрізняються інші держави від СРСР, як вони ставляться до радянської влади і які видатні події там відбуваються.

З точки зору історичного матеріалу курс включав специфічні події та явища. Так, молодшим школярам потрібно було пояснити, чим відрізняється царська влада від радянської влади, яким було становище робітників і селян при царському уряді, розповісти про революції 1905 р., війні 1914-1918 рр., повалення самодержавства, Жовтневої революції і ролі в ній В. І. Леніна, знати біографію В. І. Леніна, розповісти про те, хто такі комуністи і до чого вони прагнуть, про організацію Червоної Армії, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Зарубіжні країни вивчали з позицій класової боротьби. Діти повинні були знати, яка влада існує в інших країнах, про спроби захоплення влади закордонними робітниками, про міжнародної організації робітників – Інтернаціоналі, про те, чим може закінчитися боротьба світового пролетаріату, про перехід до соціалізму та характерні риси соціалістичного ладу порівняно з капіталістичним.

Ці вказівки не були особливою навчальною програмою, але в них підкреслювалося, що діти, які закінчили початкову школу, повинні володіти зазначеними відомостями як мінімумом знань з суспільствознавства». Таким чином, дітям необов'язково було знати історію, важливо, щоб вони вийшли зі школи політично орієнтованими людьми.

Наступним кроком по зміцненню положення суспільствознавства в школі стала програма 1927 р. Вона жорстко визначила коло і систему необхідних для учнів знань, був усунутий різнобій у змісті та методах навчання. По суті, вона стала першою обов'язковою програмою для всіх шкіл РСФСР.

У становленні суспільствознавства як шкільної дисципліни в перші роки радянської влади можна виділити три етапи.

У 1917 -1920 рр. в школах 1-го та 2-го ступеня передбачалося вивчення історії та деяких суспільних наук. У

1921 -1923 рр. у школах-семирічках суспільствознавство мало чим відрізнялося від курсу історії. З 1923-1927 рр. учні школи 1-го ступеня отримували знання про суспільне життя пропедевтично, а 2-го ступеня – з двома концернам. З 1927 р. шкільна освіта остаточно перейшло під контроль держави, і всі програми стали одноманітними.

1930-ті рр. стали часом, коли в СРСР завершився процес створення тоталітарної держави. У 1936 р. була прийнята Конституція, яка оголосила про побудову основ соціалізму в нашій країні. Після її прийняття в навчальний план шкіл була введена нова суспільна дисципліна. Розпорядженням Раднаркому СРСР від 1 лютого 1937 р. «в цілях вивчення основ радянського устрою учнівською молоддю, яка готується стати в ряди свідомих і активних будівників соціалістичного суспільства», з 1937/38 навчального року вводилося викладання «Конституції СРСР» як самостійної дисципліни в VII класі середньої школи. У цьому класі його викладали до кінця 1950-х рр. Було видано навчальний посібник «Конституція СРСР» і методичні посібники для вчителів.

У цей же період суспільствознавство як навчальний предмет було скасовано. У 1958 р. було прийнято рішення про перенесення курсу «Конституція СРСР» з VII в X клас. У Постанові ЦК КПРС з даного питання говорилося, що це зроблено з метою поліпшення комуністичного виховання учнів та підготовки випускників до активної участі в суспільно-політичному

житті країни. Було встановлено, що курс «Конституція СРСР» у випускних класах повинен знайомити учнів не лише з основним законом Радянського держави, але і з деякими відомостями з цивільного, трудового, сімейного, кримінального права. Передбачався випуск підручників, науково-популярної літератури для позакласного читання. Знову суспільствознавство з'явилося в школах на початку 1960-х рр. на те було кілька причин.

В лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд партії, на закритому засіданні якого виступив Н. С. Хрущов з доповіддю «Про культ особистості та його наслідки». З цього моменту почався активний процес десталінізації, в країні почали відбуватися демократичні зміни.

Вперше була сказана правда про злочини сталінського режиму. Мільйони в'язнів були звільнені з таборів або реабілітовані посмертно. Були засуджені масові репресії, зняті необґрунтовані звинувачення з народів, що піддалися вигнання з історичних місць проживання. Активізувалася діяльність місцевих органів влади. Були прийняті заходи по ліквідації бюрократичної тяганини при зверненні громадян до органів влади на місцях. Однак демократичні перетворення були непослідовними, обмеженими, не торкнулися основ влади партійної демократії, не призвели до демонтажу адміністративно-командної системи. Хрущовська «відлига» торкнулася і суспільної свідомості. Саме тоді в літературі, живописі, скульптурі з'явилися твори, які правдиво описують протиріччя радянської дійсності, що викликало у молодого покоління недовіру до комуністичних ідеалів і розчарування в діяльності КПРС. Крім того, зовнішньополітичні події – масовий рух в Угорщині і Польщі проти компартій – також розхитували комуністичну ідеологію в СРСР. Зміцнити ідеологічні позиції партії, насамперед у середовищі молоді, повинно було суспільствознавство.

25 квітня 1960 р. ЦК КПРС видав постанову "Про введення курсу "Основи політичних знань" у середніх школах і середніх спеціальних навчальних закладах та підготовці підручника з цього курсу". Підготовлений проект програми пропонувався обговорити серед викладачів та наукової

громадськості, переробити його з урахуванням зауважень з місць та подати в ЦК КПРС.

Одночасно була задана спрямованість створюваного курсу і навчальних книг: «Головне завдання посібника – розкрити тріумф марксистсько-ленінських ідей історичної практики людства, всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення світової системи соціалізму, повної і остаточної перемоги соціалізму в СРСР і вступу Радянського Союзу в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства».

У 1963 р. новий курс був введений у випускних класах всіх середніх шкіл, але він став називатися «Суспільствознавство», а не «Основи політичних знань», як планувалося раніше. На структуру і зміст навчальної програми вирішальний вплив справила нова програма партії, прийнята на XXII з'їзді в 1961 р. В історію вона увійшла під назвою «Програма будівництва комунізму».

В ній, у тому числі перед загальноосвітніми закладами, ставилося завдання по вихованню нового, всебічно розвиненого радянської людини – будівника комунізму. Виходячи з цієї головної мети, будувався весь освітній і виховний процес.

Викладання курсу давала результати, протилежні очікуванім: зіставляючи інформацію, отриману на уроках, з дійсністю, учні переймалися недовірою до догм, яке нерідко переносилося і на всі ідейні основи радянської держави і суспільства.

У 1980-х рр. була введена нова програма з суспільствознавства для старших класів. Для неї була характерна більш жорстка ідеологічна спрямованість на виховання свідомих і активних будівників комунізму», на вироблення «високої ідейності, чіткої класової позиції», «виховання непримиренності до буржуазної моралі та ідеології». Посилення курсу не було випадковим: події на міжнародній арені – політичний переворот у Польщі; зростання соціальних проблем всередині СРСР, падіння авторитету

лідерів КПРС, які остаточно розхитали режим і зробили недієздатною комуністичну ідеологію.

У другій половині 1980-х рр. у СРСР почалося переосмислення шкільного суспільствознавства з урахуванням вимог, адекватних розгорнувшись процесам демократизації суспільного життя та утвердження гласності. У середовищі педагогів знову розгорнулася дискусія про те, яким має бути суспільствознавство. В ході дискусії виявилися дуже різні, часом протилежні думки щодо змісту матеріалу, місцем у навчальній сітці, кількості годин, цілям і завданням суспільствознавства.

У 1988 р. почалася розробка принципово нового суспільствознавчої курсу, який повинен був починатися з VIII класу і тривати до випускного класу середньої школи включно. Пошук підходів до створення нового навчального предмета привів до висновку, що суспільнознавча підготовка повинна бути орієнтована на гуманістичну мету виховання багатосторонньо розвинутої, культурної, соціально активної особистості. Базовий рівень суспільнознавчої підготовки має визначатися насамперед потребами самої особистості, яка живе в умовах демократизації суспільства. Новий курс «Людина і суспільство» конкретизувався й уточнювався в умовах змін у суспільстві. Криза перебудови загострила політичну боротьбу. Була скасована 6 стаття Конституції про керівну роль КПРС, а після подій серпня 1991 р. почала складатися багатопартійна система. Посилилися ліберально-демократичні течії. Зріс вплив націонал-політичних організацій. Розпався Радянський Союз.

У цій ситуації колишній курс «Суспільствознавство» був виключений з навчального плану. Життя зробило ще більш актуальним завдання становлення нового змісту суспільствознавчої освіти, невідкладного політичній кон'юктурі, впливу партійних ідеологій. На початку 1990-х рр. розробкою нового курсу займалися кілька авторських колективів, а до середини 90-х рр. з'явилися альтернативні навчальні посібники, які сприяли формуванню сучасних поглядів на суспільство і людину у школярів.

До кінця XX ст. склалися два підходи до вивчення матеріалу з суспільствознавства: інтегративний і модульний (предметний). Інтегративний курс представлений наступними варіантами: «Людина і суспільство», «Вступ у суспільствознавство», «Основи сучасної цивілізації» та ін. Модульні (предметні) курси відповідають базовим суспільним наукам під умовними назвами «Основи економіки», «Основи соціології», «Вступ у політологію» та ін. Інтегрований курс передбачає вивчення матеріалу протягом декількох років без зміни назви, а модульні курси розраховані на послідовну зміну один одного протягом року або ведуться паралельно.

Сам термін «суспільствознавство» визначається як сукупність знань суспільства про самого себе.

Однак сьогодні термін «суспільствознавство» вважається більш точним при визначенні: 1) освітня галузь, в яку входять суспільні дисципліни; 2) окрема самостійна навчальна дисципліна. А «суспільствознавство» з іменника перетворилося в прикметник: суспільнознавчий характер, суспільствознавча освіта, суспільствознавчі курси і т. д.

Суспільствознавчі дисципліни вивчаються з опорою на історичні знання. А історія, в свою чергу, використовує поняття, що формуються у суспільствознавчих дисциплінах. Вони взаємопов'язані, але не замінюють і не дублюють один одного, а мають самостійну цінність.

На рубежі XX-XXI ст. суспільствознавчі дисципліни з'явилися і в початковій школі. У чинному стандарті загальної освіти вони прописані поряд з іншими навчальними дисциплінами. Більш того, «його (суспільствознавства) вивчення стає безперервним протягом усієї шкільної освіти».

Суспільствознавство стало рівноцінною навчальною дисципліною по відношенню до інших і займає особливе місце в системі загальної освіти, виконуючи своїми засобами ті завдання, які не в змозі виконати жоден інший шкільний предмет.

ЗМІСТ ТА ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ МАТЕРІАЛІВ З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Зміст не носить постійного характеру, так як змінюється у зв'язку з розвитком самого суспільства і суспільствознавчих наук. Методика покликана здійснити оптимальний відбір найбільш важливих елементів суспільствознавства. Обов'язковий зміст суспільствознавчих дисциплін, необхідний для вивчення в початковій школі, визначається державним стандартом. Він засвоюється учнями за допомогою певної методичної організації навчання, що включає в себе урочні, позаурочні, позашкільні заняття і міжпредметні зв'язки.

Підбираючи матеріал до уроку суспільствознавчої циклу «Я у світі», вчителю необхідно керуватися наступними принципами:

принцип науковості вимагає від вчителя підбору матеріалу у відповідності з сучасними досягненнями наук, націлює на використання в організації навчальної діяльності проблемного змісту;

принцип доступності зобов'язує педагога враховувати реальні можливості учнів, їх психологічну, фізичну, інтелектуальну підготовленість до сприйняття навчального матеріалу;

принцип єдності навчального, розвиваючого, виховуючого характеру матеріалу передбачає всебічний вплив на особистість учня;

принцип єдності теорії та практики передбачає використання учнями здобутих знань у повсякденному житті;

принцип доцільності зобов'язує вчителя при підборі матеріалу враховувати його необхідність і достатність при засвоєнні учнями в даний момент;

принцип актуальності передбачає включення в урок матеріалу, який пов'язаний з реальними подіями, що відбуваються в місті, у країні, у світі щодня, що дозволяє вчителю і учням йти в ногу з часом;

принцип значущості припускає важливість суспільствознавчої матеріалу для учнів з тих чи інших причин, тому потрібно враховувати особливості конкретного класу;

принцип послідовності і систематичності передбачає певний порядок і систему підбору матеріалу не тільки до кожного уроку, але й протягом усього навчального року, протягом усіх років вивчення курсу. Виконання цього принципу сприяє збереженню наступності змістовної і процесуальної сторін навчання;

принцип позитивного орієнтування вимагає від вчителя добирати матеріал таким чином, щоб він вирішував завдання патріотичного, громадянського, етичного виховання і відповідав на запитання: що таке добре, і що таке погано?;

принцип стимулювання свідомості і активності зобов'язує вчителя добирати матеріал так, щоб учні не тільки запам'ятовувати його, але й свідомо застосовували, виявляли інтерес до знань в даній області, самостійно шукали рішення з'явилися проблем;

принцип інтегрованості враховує міжпредметні зв'язки та попереджує дублювання матеріалу.

Міжпредметні зв'язки та наступність у навчанні суспільствознавства.

Самостійного навчального предмета «Я у світі» у початковій школі немає.

Підґрунтям для вивчення навчальної дисципліни є знання з основ філософських знань, педагогіки та психології, історії, правознавства, літератури, народознавства, етики, естетики, культурології, біології, фізики, хімії.

Інваріативна складова змісту початкової загальної освіти визначається за допомогою таких освітніх галузей, як «Мови та літератури», «Математика», «Природознавство», «Суспільствознавство», «Здоров'я та фізична культура», «Технології» та «Мистецтво».

Освітня галузь «Суспільствознавство» реалізується навчальним предметом «Я у світі».

ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ «СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО» У новій редакції Державного стандарту загальної початкової освіти пропонуються окрема освітня галузь «Суспільствознавство» починаючи з 3-го класу. **Метою освітньої галузі «Суспільствознавство» є:** особистий розвиток учня, формування його соціальної і громадської компетентностей шляхом засвоєння різних видів соціального досвіду, що складається із загальнолюдських, загальнокультурних та національних цінностей, соціальних норм, громадської активності, прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур, традицій і різних думок.

Освітня галузь «Суспільствознавство» включає такі змістові лінії:

- Людина як особистість
- Людина серед людей;
- Людина в суспільстві;
- Людина і світ;

Основними завданнями освітньої галузі направлені на соціалізацію особистості молодшого школяра, розвиток навичок взаємодії, накопичення досвіду комунікативної діяльності, формування вміння самостійно приймати рішення щодо власної поведінки. Звертаємо вашу увагу на зміни, які відбулися в освітній галузі «Суспільствознавство»:

- змінено назви змістових ліній: «Людина , природа і суспільство» на «Людина в суспільстві»;
- введено нову змістову лінію «Людина і світ», яка націлена на формування уявлень про різноманітність народів у світі;

Порівнюючи чинний Державний стандарт та нову редакцію Державного стандарту також визначили доповнення у **Державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки. А саме:**

- у розділі «Людина в суспільстві» зазначено: знати права споживача, виявляти інтерес до розв'язання проблем, які впливають на життя місцевих громад і країни в цілому;
- у розділі «Людина і світ» зазначено: усвідомлювати необхідність толерантного ставлення до різних країн і народів.

У Новому стандарті через освітню галузь «Суспільствознавство» формуються:

- громадська компетентність – здатність людини активно, відповідально та ефективно реалізувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства;
- Наступність і перспективність у межах предмета і його зв'язок з іншими дисциплінами в системі початкового навчання.

ЗНАЧЕННЯ НАВЧАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА. ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО РІВНЯ ПІДГОТОВКИ УЧНЯ.

Навчання суспільствознавства у розвитку особистості молодшого школяра відіграє важливу роль. Перед ним на порозі школи постає безліч проблем: треба навчитися орієнтуватися в незвичній будівлі – школі, знайти своє місце в учнівському колективі, запам'ятати імена товаришів і вчителів, звикнути до шкільного режиму і ще вчитися. Тільки подолавши всі ці складності, молодший школяр почне відчувати себе в школі психологічно комфортно. Але ці ж проблеми чекають його при переході в іншу школу, при надходженні в спортивну секцію або який-небудь гурток, тобто при будь-якій зміні колективу.

Перший досвід соціалізації учень отримує в початковій школі, а швидше адаптуватися йому дозволяє крім всіх інших факторів суспільствознавство через курс «Я у світі». На цих уроках закладаються

основні моральні цінності, норми поведінки; з'являється перший досвід самооцінки і оцінки поведінки інших людей з позицій добра і зла; розвиваються комунікативні здібності дитини, які дозволяють їй інтегруватися в суспільство; формується вміння вирішувати конфліктні ситуації через діалог; набуваються елементарні знання і навички з охорони власного здоров'я, безпечної поведінки, а також освоюються правила поведінки. Але, мабуть, найважливіше не тільки для молодшого школяра, але й для суспільства в цілому те, що на уроках с «Я у світі» починається формування особистості, яка усвідомлює себе частиною суспільства і громадянином своєї Батьківщини.

**Орієнтовні вимоги до оцінювання навчальних досягнень учнів з
предмету «Я у світі»**

3-4 класи

Об'єктами контролю у курсі є такі суспільствознавчі аспекти:

- знання, які відображають усі види соціального досвіду (переважно на рівні уявлень і понять);
- досвід здійснення способів діяльності в соціальній сфері;
- досвід творчого застосування набутих способів діяльності в змінених ситуаціях;
- досвід емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, до різноманітних видів діяльності, зокрема навчальної, громадянської.

Орієнтовними вимогами до оцінювання навчальних досягнень учнів визначено:

- обсяг інформації про предмети, об'єкти і явища соціальної дійсності; її якість (знання конкретних фактів, правил чи зв'язків і залежностей);
- активність (від репродуктивної до творчого вираження) у набутті досвіду спілкування, поводження, взаємодії у праці, навчанні, грі; прогнозування результатів власних вчинків; випробовуванні різних соціальних ролей;

- вияв інтересу до навколишньої дійсності, надання переваги знанням, які можна здобути самостійно з різних джерел; зосередженість на досягненні результату, прагнення до успіху;

- вияви громадянських почуттів у різноманітних ситуаціях (обов'язку, патріотизму, відповідальності тощо).

Узагальненими рівнями навчальних досягнень у зазначеній вище предметній сфері виділено: початковий, середній, достатній, високий.

Кожному з них відповідають оцінки в балах, які визначаються на основі встановлених критеріїв.

Рівень навчальних досягнень учня (учениці)	Бали	Характеристика навчальних досягнень учня (учениці)
Початковий	1	Учень (учениця) розрізняє об'єкти вивчення серед інших і виконує окремі навчальні дії без усвідомлення мети роботи (за зразком, за детальною інструкцією)
	2	Учень (учениця) фрагментарно відтворює незначну частину матеріалу, має поверхові уявлення про об'єкт вивчення; особливо утруднюється в ситуаціях вибору й аргументації правильної поведінки, оцінки вчинків тощо; виявляє здатність до елементарного викладу думки
	3	Учень (учениця) відтворює менше половини навчального матеріалу. Віддає перевагу конкретному перелічуванню фактів, дій, вчинків, утруднюється аргументувати, робити висновки, узагальнення типу: Так сталося, тому що... Зазнає труднощів у засвоєнні абстрактних понять: добро – зло; доброзичливість, байдужість тощо. Вибірково реагує на пізнавальний матеріал
Середній	4	Учень (учениця) знає близько половини навчального матеріалу; утруднюється встановити зв'язки й залежності між явищами; спрогнозувати результат діяльності людини, вчинків своїх ровесників, ланцюжки походження речей тощо. Може діяти відповідно до зорової опори, детальної інструкції
	5	Учень (учениця) розуміє основний навчальний матеріал, може, хоча й неточно, відтворити конкретні факти, правила. Утруднюється в оцінних судженнях, висловленні власної думки; ілюструванні правил прикладами
	6	Учень (учениця) знає близько половини навчального матеріалу; утруднюється встановити зв'язки й залежності між явищами, спрогнозувати результат діяльності людини, вчинків своїх ровесників, ланцюжки походження речей тощо. Може діяти відповідно до зорової опори, детальної інструкції.

		Відповідь правильна, але недостатньо осмислена й переконлива. Утруднюється робити узагальнюючі висновки на основі засвоєної конкретної інформації. Наприклад, розуміє неправильність вчинку літературного героя, але не може співвіднести з життєвими прикладами. З допомогою вчителя може аналізувати, порівнювати, робити висновки, висловлювати оцінні судження
Достатній	7	Учень (учениця) правильно, логічно відтворює навчальний матеріал, підтверджує думку прикладами з власного життя; застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; соціальна взаємодія, виконання тривалих (наприклад, проектних завдань) потребують незначного стимулювання і підтримки
	8	Обсяг знань в учня (учениці) достатньо повний; він (вона) застосовує їх у стандартних ситуаціях; прагне встановлювати зв'язки й залежності між окремими явищами, фактами, загалом контролює власну поведінку. Виявляє інтерес до соціальної тематики, ініціює різноманітні проекти, але не завжди активний у їх завершенні
	9	Обсяг знань в учня (учениці) достатньо повний; він (вона) застосовує їх у стандартних ситуаціях; прагне встановлювати зв'язки й залежності між окремими явищами, фактами, загалом контролює власну поведінку. Уміє засвоєні цінності, норми поведінки частково застосовувати в змінених ситуаціях
Високий	10	Учень (учениця) володіє глибокими і міцними знаннями, шукає додаткову інформацію з інших джерел (книг, довідників тощо). Виявляє стійкий інтерес до змісту й процесу навчальної діяльності. Застосовує норми поведінки в змінених ситуаціях, оцінює поведінку власну та однокласників
	11	Учень (учениця) володіє узагальненими знаннями, користується додатковими джерелами інформації. Використовує їх для постановки й дослідження інших проблем. Виявляє сприйнятливості до нових знань, випробовує різні шляхи для досягнення результату, прагне успіху. Виявляє ініціативу в реалізації норм і правил поведінки в класі, спонукає до цього інших
	12	Учень (учениця) володіє дієвими знаннями, які охоплюють не лише конкретні факти, але й сутнісні характеристики, взаємозв'язки й залежності між явищами в сфері соціального життя (вчинки і наслідки, зв'язок між якістю праці і результатами тощо). Виявляє сприйнятливості до нових знань, випробовує різні шляхи для досягнення результату, прагне успіху. Виявляє ініціативу в реалізації норм і правил поведінки в класі, спонукає до цього інших. Самостійно ставить пізнавальну мету, ініціює нові ідеї, які втілює на практиці. Це можуть бути соціальні проекти “Як зробити наш район чистішим” або “Подорож в народну мудрість” тощо. Володіє загальними способами діяльності в межах навчальної програми

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ

Зарубіжні і вітчизняні вчені зазначають, що система освіти не відповідає сучасним вимогам і внаслідок цього знаходиться в стані кризи. Суть світової кризи освіти бачиться насамперед у орієнтованості її на минулий досвід, відсутність орієнтації на майбутнє.

Сучасний розвиток суспільства потребує нової системи освіти, нового підходу в навчанні, яка сформувала б у підростаючого покоління здатність прогнозувати своє майбутнє, брати відповідальність за нього, впливати на нього.

В нашій країні криза освіти має подвійну природу. По-перше, вона є проявом глобальної кризи освіти. По-друге, вона відбувається під впливом соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень у нашій державі. Все це не могло не позначитися на освіті в цілому, так і на навчальних дисциплінах зокрема.

Зараз триває оновлення суспільствознавчої освіти, що почалася в середині 90-х років ХХ ст. За цей час у ній позначилися певні тенденції, чіткіше проявилися серйозні проблеми. До загальних тенденцій можна віднести:

- поява нових підручників, методичних посібників, хрестоматій, навчальних посібників для поглибленого вивчення окремих курсів з суспільствознавства. Багато підручників і методичних посібників містять цікавий сучасний методичний апарат, який значно полегшить підготовку вчителя до уроку. За окремими курсами розроблені кілька варіантів різних посібників, що дозволяє педагогу вибрати для класу найбільш прийнятний, відповідає спеціалізації школи та загальної підготовленості учнів, їх особливостей;

- розширення кола авторів, які пропонують свої програми і методичні розробки. Варто відзначити, що зросла кількість авторських програм,

створених педагогічними колективами на цілком конкурентоспроможному рівні;

- викладання суспільствознавства стало дискусійним і діалогічною. Використання нових технологій навчання та сам суспільствознавчий зміст дозволяють вчителю створювати умови для живого обговорення школярами суспільних проблем;

- поступове освоєння частиною педагогів змісту і методики сучасного шкільного суспільствознавства.

Разом з тим є ряд проблем. У навчальному процесі ЗНЗ як і раніше виділяється дуже мало часу, яке дозволяє лише побіжно розглянути деякі питання, але не дає можливості реалізувати науковий, ідейний, духовний потенціал, закладений в предметі. Не враховується необхідність виділення спеціального часу для дискусій, тренінгів, ділових ігор та інших подібних форм роботи, які вимагають виходу за рамки урочної системи.

Зміст окремих навчальних курсів, як по вертикалі (з I по XI клас), так і по горизонталі (міжпредметні зв'язки), викладання яких в сукупності повинна дати суспільствознавча освіта, поки не відрізняється цілісністю і повнотою.

Питання духовної культури ще не зайняли належного місця в суспільствознавчій галузі.

Деякі навчальні посібники педагогічно недосконалі, оскільки не враховують можливості учнів, слабо орієнтовані на практичну підготовку школярів до життєдіяльності в сучасному суспільстві. Також спостерігається певний «перекіс» у змісті курсу «Я у світі» на користь кількох тем, тоді як решта даються в короткому викладі.

Авторські програми, приділяючи увагу знань про людину, її права і свободи як вищої цінності, разом з тим недостатньо розкривають соціальну необхідність орієнтації особистості на співвіднесення своїх інтересів з інтересами суспільства.

Деякі педагоги слабо підготовлені до викладання нового змісту курсу. Це пояснюється рядом причин: розширенням базових наук, частина яких викладачі раніше не вивчали ні у виші, ні на курсах підвищення кваліфікації; принциповими змінами у змісті ряду наук (економіки, політології); труднощі у подоланні колишніх догм і шаблонів.

Органи освіти втратили давню традицію демократичної педагогіки – проведення регіональних та загальноукраїнських учительських предметних нарад та читань з подальшою публікацією кращих виступів і рекомендацій, що сприяло збору та поширення кращого досвіду.

Впровадження нового навчального курсу перешкоджає брак посібників, фінансові труднощі областей, які не можуть оформити замовлення на необхідні підручники, а також обмежені можливості вчителів, змушені відмовитися від покупки сучасної наукової літератури та передплати на журнали.

Велика кількість навчальних видань і право вибору навчальних книг поряд з позитивними результатами створили серйозні проблеми: вчитель може за назвою в бланку замовлення правильно обрати навчальний посібник.

Вирішення цих проблем і розвиток позитивних тенденцій – справа сьогодення і найближчого майбутнього.

ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ТА ПІДРУЧНИКА «Я У СВІТІ»

Підручник «Я у світі», як і кожне подібне видання, є носієм змісту і повною мірою відображає завдання і зміст предмета відповідно до Державних стандартів початкової освіти (галузь «Суспільствознавство»). Він, водночас, має стати процесуально-мотиваційною базою для формування соціального досвіду учня, що має бути втілено у відповідній моделі навчання. Отже, у підручнику розгорнуто не лише матеріал, який підлягає засвоєнню відповідно до державних вимог, а й розкриті дидактично опрацьовані засоби (методи, форми, прийоми) досягнення навчальних результатів.

Тобто, у підручнику спроектовано не лише діяльність учня, а й учителя в своєрідній для оволодіння молодшими школярами діяльності у сфері соціальної практики.

Провідні функції підручника «Я у світі» реалізуються комплексно, з урахуванням взаємопов'язаних і взаємопроникних властивостей кожної. **Інформаційна функція** передбачає фіксування предметного змісту предмета «Я у світі» і тих видів діяльності, які зазначені у державних вимогах, з визначенням обов'язкового обсягу у кожному класі.

Зміст підручника відображає такі види знань:

- про навколишній світ у взаємозв'язку компонентів «Я – людина», «Людина серед людей», «Людина в суспільстві», «Людина і світ»;
- про способи пізнавальної і практичної діяльності (для прикладу: встановлення зв'язків між конкретними вчинками і ставленням людей; володіння прийомами планування робочого часу; тренування уваги, зосередженості та ін.);
- оцінні знання, знання про норми ставлення до явищ життя. Цей вид знань набуває першорядного значення і реалізується у таких вимогах: учень розпізнає вчинки за критерієм добрий – злий; аргументує переваги добрих вчинків та ін.

За результатами теоретичного пошуку й аналізу педагогічного досвіду роботи з суспільствознавчою тематикою в початкових класах визначено критерії відбору змісту предмета «Я у світі»:

- включення в зміст курсу знань, які відображають усі види соціального досвіду;
- мінімізація змісту, тобто обґрунтований вибір необхідного і достатнього матеріалу для реалізації мети;
- досягнення цілісності змісту відповідно до поставлених цілей;
- надання змісту особистісно ціннісного спрямування;
- значення знань, дій, досвіду для розуміння дітьми навколишньої дійсності на доступному їм рівні;

- можливість реалізації принципу наступності й перспективності.

Важливою умовою дієвості визначених критеріїв є їх урахування в комплексі, оскільки тільки в сукупності ці критерії відбивають об'єктивні передумови оптимального відбору змісту.

Визначення змістового наповнення інтегрованого курсу «Я у світі» вимагало розв'язання загальної проблеми конструювання змісту початкової ланки освіти, взаємозв'язків його елементів, що дає змогу запобігти дублюванню матеріалу, орієнтуватися на перспективи навчання, виховання й розвиток молодших школярів.

Розвивальна функція реалізується не лише з позицій забезпечення інтелектуального розвитку дитини. Виходячи з цілей предмета «Я у світі»,

домінуючим є спрямування на формування особистісних якостей дитини –

допитливості, цілеспрямованості, вольової й емоційної сфер, досвіду творчої

діяльності.

Засадничими в сенсі забезпечення цієї функції у підручнику є посилення його процесуальної сторони, введення системи завдань і вправ, які передбачають рефлексивні дії учнів, тренування поведінкових еталонів, оцінку й вибір оптимального розв'язку з-поміж запропонованих.

Мотиваційна функція підручника забезпечується різними дидактичними засобами, які враховують закономірності появи, розвитку інтересу молодших школярів до певного навчального змісту і способів пізнавальної діяльності. Саме тому у підручнику посилено емоціогенний характер текстів, включено ігрові і практичні ситуації, дослідницько-пошукові і творчі завдання.

Мотиваційне підкріплення навчання учні одержать, якщо вони матимуть змогу бути почутими, коли переживатимуть ситуації успіху, будуть поставлені в ситуацію вибору змісту, форм діяльності, виду завдань і

партнерів для їх виконання з позицій конструкторів знань, а не пасивних спостерігачів.

Компетентнісний підхід до формування суспільствознавчого змісту передбачено у державних вимогах до результатів навчання. Вони в повному обсязі реалізовані в підручнику. Тут передбачено достатню повторюваність

завдань з урахуванням складності тієї чи іншої компетенції.

У процесі конкретизації зміст зазначених тем орієнтовано на розвиток особистості кожної дитини, що передбачає:

- включення її в активну пізнавальну діяльність, оскільки об'єкти вивчення важливо сприймати безпосередньо;
- застосування практичних методів навчання, що в навчальному процесі створюють умови, за яких дитина виступає суб'єктом соціальної практики;
- використання здобутих дитиною знань про способи громадянської активності у знайомих, змінених, нових педагогічних ситуаціях, що впливатиме на розвиток досвіду індивідуальної творчої діяльності;
- створення умов для самовираження, організації комунікативного спілкування, застосування в навчальному процесі елементів дискусії, що є ефективними засобами розвитку особистості, її громадянських якостей.

Відповідно кожна тема підручника розгортається за такими етапами.

1. Діагностичний («Хто я і який я?», «Яким є інший?», «Чим відрізняється від мене?», «Що таке добро – зло?» і т.п.). На цьому етапі робиться своєрідний зріз наявного капіталу знань учня про себе, інших, навколишній світ. Пізнати себе – цю роботу не можна передоручити іншому.

Отже, чим більше вправ на осмислення себе, своїх перспектив, тим гнучкішою й еластичнішою стає психіка дитини, тим успішніше вона входить у соціальні зв'язки.

2. Функціональний або операційний, коли висуваються гіпотези про об'єкт пізнання, розв'язуються прогностичні задачі; учні вступають у діалог щодо засадничих істин у системі: я – інший, я – навколишній світ; правда – неправда, добро – зло. Саме діяльність учня поєднує в єдине ціле множину процесів, які зумовлюють появу й функціонування нового знання, дають змогу розкрити неоднозначність впливу різноманітних умов. Саме тому підручник дає змогу накопичувати якомога більше прикладів таких діяльностей, які формують досвід: описати гарне в іншій людині; дати характеристику партнеру, визначити функцію об'єкта; розгорнути критичну характеристику явища, спробувати на щось подивитись з іншого боку, з іншої точки зору; передбачити різні варіанти розвитку подій тощо.

3. Етап *практичної*, а за певних умов і *творчої самореалізації учня*, оформлення компетентності у певній сфері життя. Цьому сприятимуть прийоми типу: навчи мене. Це презентації соціальних проектів, участь у колективних справах, іграх тощо. Як мовиться в одному з прислів'їв народів світу «Той, кого несуть на руках, не знає, яким довгим є шлях до міста». Тож лише через подолання пізнавальних утруднень, проблем, через власні дії учень набуває соціального досвіду.

Схарактеризовані етапи, по суті, розгорнуто в підручниках для третього і четвертого класів через методичний апарат.

Так, у підручниках імплементовано варіант подання змісту через сюжетне розгортання, через подію-задачу, історію вчинку, розповіді, що забезпечує наочність, зрозумілість соціальних категорій, зумовлює емоційний відгук на події, явища, факти. Для переконання учнів у важливості моральних імперативів задіяно бінарні опозиції: добрий вчинок змінює світ на краще, злий – руйнує, нищить. Ввічливість породжує гарне ставлення; грубощі відштовхують від себе.

Проблематизація навчального матеріалу через систему задач-ситуацій допомагає учням ув'язати розрізнені явища-деталі в широку картину уявлень про світ, життя людини, а моральні висновки і особистісні цінності

перетворити на соціально значущі. Це розповіді про Лесю Українку, Олю Скороходову, які з дитинства мужньо долали життєві труднощі, всупереч обставинам досягли поставленої мети. Під час опрацювання цих текстів підручників й інших типу «Дбай про своє ім'я», «Чи варто бути правдивим», «Про правопорушення» буде змога організувати колективне вироблення думки, висновку, норми, правила.

У підручниках подано ті самі розділи, що передбачені програмою.

Зміст кожного наступного розділу збагачується в певній послідовності: від окремих конкретних фактів до елементарних узагальнень, що забезпечить взаємодію здобутих і нових знань, попереднього й нового досвіду.

У підручниках систематизовано матеріал відповідно до виділеного в навчальній програмі часу. За змістом він адекватний програмі і передбачає такий погодинний розподіл.

3 клас. Теми: «Людина» (5 год), «Людина серед людей» (6 год), «Людина в суспільстві» (10 год), «Людина і світ» (4 год), «Людина у світі» (8 год), уроки узагальнення (2 год).

4 клас. «Людина» (6 год); «Людина серед людей» (6 год); «Людина у суспільстві» (14 год), «Людина у світі» (7 год), урок узагальнення (2 год).

Матеріал курсу «Я у світі» подано за принципом концентричності. Це дає змогу з кожним уроком (на складнішому навчальному матеріалі розвивати, розширювати, збагачувати, систематизувати уявлення й елементарні поняття дітей про явища навколишньої дійсності, створювати з одних фактів основу для розуміння інших, збагачувати моральний досвід.

Підручник передбачає багатоманітні розумові та практичні дії учнів, спрямовані на переробку одержаної інформації з різних джерел. Це завдання на встановлення послідовності явищ і подій (що з чого, що – за чим та ін.); встановлення причинно-наслідкових зв'язків (чому люди шанують хліб; звідки нам відомо про гірке й солодке і т. ін.); виявлення чемності й вихованості дітей в особистій поведінці та у ставленні до людей (як повинен звернутися хлопчик (дівчинка) до перехожого, щоб дізнатися, котра година);

як треба поводитись у храмі, бібліотеці тощо); виявлення життєвої позиції щодо інших; на виявлення милосердя, чуйності (що ти скажеш, якщо твій друг забився і йому боляче...); виявлення розуміння дитиною стану інших людей тощо.

Підручник має приваблювати неадекватністю постановки навчальних завдань, які спрямовані на організацію пошуково-дослідницької роботи. Учні розмірковуватимуть над запитаннями: «Що може бути наслідком таких вчинків: узяти чуже; зіпсувати якусь річ; вдарити меншого за себе?».

Тексти підручника мають бути невеликі за обсягом, написані у формі діалогу з учнем, у такий спосіб мотивуючи його активну пізнавальну діяльність, осмислене й повноцінне засвоєння програмового змісту.

Засобом засвоєння основного змісту підручника постає система навчально-пізнавальних і практичних завдань, яка передбачає формування в учнів уявлень про важливість пізнання навколишнього світу; уявлень про професії батьків; про історію назви населеного пункту, вулиці; вмінь користуватися спеціальними методами вивчення соціальних об'єктів (виконати проект; практичну роботу; вести спостереження тощо).

Окрім цього, для активізації процесу засвоєння основного змісту, його систематизації, узагальнення та посилення практичної спрямованості до підручника введено різноманітні рубрики: обговоріть правила; перевір поміркуй; запам'ятай; полічи, обстеж; придумайте рекламу; напишіть правила тощо. Завдяки цьому урізноманітнюється діяльність дитини, підтримується інтерес до предмета.